

דבר תורה - יום א' דראש השנה תשפ"ב

מאת יו"ר הקהילה עטקא ליבוביץ

לפני שנה עמדתי בפני הקהילה ונשאתי דבר תורה לקהל קטן בתוך בית הכנסת ולקהל הרבה יותר גדול מחוץ לבית הכנסת באמצעות שידור בזום. חשבנו אז שבעוד שנה נהיה אחרי המגיפה, אך לצערי, כנראה שנצטרך להתמודד איתה לפחות עוד שנה. לאור תובנה זו, החלטנו בוועדת התפילה לחזור לתפילות פנים אל פנים בלבד בשבתות. למה? הרגשנו שזום אינו יכול להיות תחליף לחוויה העוצמתית הנוצרת ע"י תפילה הנאמרת ע"י כל הקהל יחד. מה עוד, אם מצד אחד המגיפה תמשיך להיות איתנו לזמן לא ידוע, ומצד שני אנו מצליחים להתמודד איתה במידה גדולה של הצלחה ע"י חיסונים, אין סיבה שנגזור על עצמנו תפילה של בודדים כל עוד רשויות הבריאות מאשרות לנו להתקהל יחד. כמעט כל חברי הקהילה מחוסנים, רובם עם חיסון שלישי, ונתפלל שזה יגן עלינו. מה עוד, חשוב לנו שכל מי שיכול להצטרף פיזית יגיע היות וכל אחד חשוב ומי שלא מגיע חסר לנו. בכל זאת, החלטנו לשדר את היום השני של תפילת ראש השנה על מנת לאפשר לאלה שחולים להרגיש חלק מהקהילה.

עכשיו ברצוני לעבור מנושא מגיפת הקורונה, שעוסקים בו יומם ולילה, ולפנות לעיין בנושא המאפיין את הימים הנוראים – הפיוט – ואתרכז בפיוטים הנאמרים בקהילתינו. קודם כל, צריך להבין מה זה פיוט? פרופ' עזרא פליישר מסביר שמקורו של המילה פיוט בא מהיוונית – ποίητες (poieteis) – וגם המילה poetry באנגלית מקורה במילה היוונית. פליישר מגדיר את הפיוט כחיבור שירי שמעטר תפילה; רוב הפיוטים נכתבו בעברית או בארמית. לפי מה שידוע לנו היום, בעיקר מגניזת בקהיר, הפיוטים הראשונים הם מתחילת המאה החמישית לספירה; הם נכתבו בארץ ישראל והם אנונימיים. קצת יותר מאוחר, סביב אמצע המאה השישית, היתה התפתחות מקבילה – הטקסטים המרכזיים של התפילות בשידור נקבעו, והם ה"שמע" וה"עמידה". אולם, לפני שהיו סידורים מודפסים, היה חופש פעולה לשליח הצבור והוא היה יכול לבחור לשלב שירים או פיוטים לתוך התפילה כרצונו במקום או בנוסף לתפילות הקבועות. ניתן לשאר שללא הפיוט התפילות שלנו היו הרבה יותר קצרות, אך גם יותר משעממות.

בספרו שהתפרסם השנה, "גיוון ורביניזציה: טקסטים יהודיים והחברה היהודית בין 400 לאלף לספירה",

,Diversity and Rabbinization: Jewish Texts and Society between 400 and 1,000 CE פרופ' מיכאל שוורץ מעמיד את הפייטנים מול חז"ל. בהתבסס על עיון בפיוטים, הוא טוען שהפייטנים מילאו תפקיד חשוב אך נבדל מהרבנים בחברה היהודית. הוא טוען שניתוח הפיוטים מראה את הניתוק

או את חוסר החשיבות של הרבנים עבור הפייטנים. ובאמת, הפייטנים לרוב אינם מזכירים אישי חז"ל אלא בעיקר מתייחסים לפרשנות מקראית או אזכורים אגדיים שאינם מופיעים בספרות חז"ל. הפייטן הראשון הידוע לנו הוא יוסי בן יוסי שחי בארץ ישראל במאה הרביעית או חמישית. לפי המסורת, היות והוא נקרה על שם אביו, כנראה שיוסי בן יוסי היה יתום. הפיוטים של יוסי בן יוסי הם כתובים בסגנון תנ"כי ללא חרוזים, ופיוטים בודדים שלו לראש השנה ויום כיפור שרדו. אחד הפיוטים הידועים שלו הוא חלק מהוידוי בתפילת ערב יום כיפור: **אָמְנָם אֶשְׁמִינּוּ**

הפיוט מתחיל בשתי שורות שחוזרות על עצמן:

דַּרְכְּךָ אֱלֹהֵינוּ לְהַאֲרִיךְ אֶפְרָיִם לְרַעִים וּלְטוֹבִים וְהִיא תְּהַלְתֶּיךָ.

לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵינוּ עֲשֵׂה וְלֹא לָנוּ רְאֵה עֲמִידַתְנוּ דְלִים וְרַקִּים.

ואז ממשיכים יתר הבתים בצורת אקרוסטיקון, כל פעם 4 שורות עם אותה האות, עד הבית האחרון:

תַּעֲלֶה אֲרוּכָה לְעֶלְה נָדָף

תִּנְחַם עַל עֶפֶר וְאֶפֶר

תִּשְׁלִיךְ חֲטָאֵינוּ וְתַחֲוֹן בְּמַעֲשֶׂיךָ

תִּרְא כִּי אֵין אֵישׁ עֲשֵׂה עֲמָנוּ צְדָקָה.

לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵינוּ עֲשֵׂה וְלֹא לָנוּ רְאֵה עֲמִידַתְנוּ דְלִים וְרַקִּים.

הפיוט הזה מוכר להרבה ישראלים היום, חילוניים ודתיים, כיוון שאביתר בנאי וישי ריבו החיו את הפזמון של הפיוט הזה (דַּרְכְּךָ אֱלֹהֵינוּ...) ע"י הלחנת מוזיקה קצבית למנגינה המסורתית הידועה, וניתן לשמוע את הגרסה שלהם ביוטוב.

עוד פיוט של יוסי בן יוסי מופיע בשחרית של נוסח אשכנז לראש השנה וליום הכיפורים. אחרי "ברכו", וברכת 'יוצר אור' מופיע הפסוק: "אור עולם אוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי". לצערינו, המשך הפיוט אבד, ונשאר לנו רק הקטע הקצר הזה שכנראה משקף את האגדה שאור הבריאה נשמרת אצל א' לשימושם של צדיקים בעולם הבא.

הפייטן הכי מפורסם הוא אלעזר בן יעקב קליר או בקיצור "הקליר", שחי בא"י במאה השישית או השביעית. הקליר יצר סגנון ייחודי של פיוט – צורה לירית הכולל רמזים וחידושים בדקדוק העברי. בנוסף, בהתבסס על המדרש, הקליר השתמש בכינויים במקום בשמם המפורש של אישים ומקומות. למשל, "אזרח" במקום אברהם, "נעקד" במקום יצחק, ועוד. חוקרים כגון פרופ' שלום שפיגל סבורים שהעברית של קליר ופייטנים אחרים משקפת את העברית המדוברת בא"י הכפרית להבדיל מהארמית שהיתה השפה הנפוצה ביתר א"י. עם גילוי גניזת קהיר, נמצא אוסף גדול של פיוטיו, אך עדיין אין לנו יכולים לזהות בוודאות כל פיוטיו.

למשל, חוקרים סבורים שהפיוט שמופיע בחזרת הש"צ לעמידה ביום הראשון של ראש השנה, "אתה הוא אלהינו" (בשמיים ובארץ, גיבור ונערץ...) נכתב ע"י הקליר. בין אם הפיוט הזה נכתב ע"י הקליר או לא, הוא אופייני לארץ ישראל במאות הראשונות בגלל סגנונו – שיר ללא חרוז אך עם אקרוסטיקון, ששימש כעזר לזכור את השיר בתקופה שלא היו סידורים מודפסים. גם השימוש במילים ורעיונות תנ"כיים אופייני לא"י בתקופה הזו.

יש פיוטים רבים בעמידה שנכתבו ע"י הקליר אך אנו מדלגים על כמה מהם, ואין בעיה עם זה היות והפיוטים היו תוספות לתפילה ולא חובה. לכן, כעת אדבר על שני הפיוטים של הקליר שאנו כן אומרים.

הפיוט "לאל עורך דין" (שממשיך לבוחן לבבות ביום דין, לגולה עמוקות בדין, וכו') מתאר את האל כשופט את כל בני האדם ביום הדין. מקורו של הרעיון של אלהים כשופט נמצא במקרא, למשל, כאשר שאברהם אמר לאלהים – "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית יח:כה). "לאל עורך דין" הוא אחד הפיוטים הכי ידועים ואהובים בתפילה.

פיוט נוסף של הקליר מופיע בתפילת מוסף, שעוד מעט נגיע אליו: "מלך עליון – אל דר במרום". זהו שיר בצורת אקרוסטיקון אך כמה אותיות חסרות באלף בית – האותיות ב', ה', ז' ועוד. יש חוקרים הסבורים שהשמטת האותיות מקורן בצנזורה הנוצרית או בכדי לקצר את השיר. בכל מקרה, אין אנו יודעים בוודאות למה האותיות האלו חסרות.

אסיים את הסקירה של הפיוטים עם הפיוט הכי ידוע ומרגש בתפילת המוסף – "ונתנה תוקף".

להזכירם, הפיוט המפורסם הזה אומר "וּנְתַנֶּה תִּקְוָה קְדֻשָּׁת הַיּוֹם כִּי הוּא נוֹרָא וְאֵיּוֹם...

וּבְשׁוֹפָר גְּדוֹל יִתְקַע. וְקוֹל דְּמָמָה דְקָה יִשְׁמַע. וּמְלֶאכִים יִחְפְּזוּן. וְחֵיל וְרַעְדָה יִאֲחִזּוּן. וְיִאֲמְרוּ הַנֶּה יוֹם הַדִּין. לְפָקֵד עַל צָבָא מְרוֹם בְּדִין. כִּי לֹא יִזְכּוּ בְעֵינֵיךָ בְּדִין.

ובהמשך, המילים "מי יחיה ומי ימות. מי בקצו ומי לא בקצו מי במים. ומי באש מי בחרב. ומי בחיה מי ברעב. ומי בצמא מי ברעש. ומי במגפה..." במיוחד רלבנטיים לנו היום.

"ונתנה תוקף" נאמר בתפילת מוסף בשני ימי ראש השנה, ובמקומות רבים גם ביום הכיפורים. מסורת מהמאה ה-12 מייחסת את הפיוט לאגדת רבי אמנון ממגנצא, אולם המחקר המודרני מקדים את זמן הפיוט למאה החמישית, וגרסאות שונות שלו נמצאו כבר בגניזה הקהירית.

לאלה שלא זוכרים, האגדה מספרת כיצד דרש ההגמון של מגנצא (מיינץ) מרבי אמנון להמיר את דתו. כדי שיפסיק להטרידו, רבי אמנון אמר שהוא צריך שלושה ימים כדי לשקול את העניין. אחר כך, הוא התחרט שלא דחה את ההצעה מייד, ובכך רמז לו שהמרת הדת באה בחשבון. ביום השלישי, כשלא הגיע לארמון, הביאו את רבי אמנון אל ההגמון בכוח. רבי אמנון הציע להגמון לכרות את לשונו, שכשלה כאשר לא דחתה את ההצעה מיד אך ההגמון החליט להעניש דווקא את רגליו ע"י כריתתן, שלא הביאו אותו לארמון. הוא עונה בייסורים איומים. כל זה קרה סמוך לראש השנה. כאשר החזירו אותו לביתו

והגיע החג, ביקש שיביאו אותו לבית הכנסת. שם, לפני אמירת הקדושה, רבי אמנון אמר את פיוט "ונתנה תוקף"; משסיים אותו נפטר. האגדה הזאת היא מרתקת, גם אם אינו נכון מבחינה היסטורית. העיתונאי יאיר שלג, שדיבר איתנו בערב סליחות, מכנה את הפיוט: "החיבור האולטימטיבי בין יהדות לישראליות". למה?

כך שלג כותב:

גם אדם אתאיסט לחלוטין, שאין לו תחושת עמידה לפני בורא עולם לא בראש השנה ולא בשום יום אחר, לא יוכל להתכחש לחוויה האנושית הבסיסית של עמידה בפני הגורל, עמידה שבה כל אחד מאתנו עומד בכל יום מחייו, שעה שעה, בפני השאלה הנוקבת "מי יחיה ומי ימות, מי בקצו ומי לא בקצו, מי במים ומי באש... מי ישלו ומי יתייטר, מי ירום ומי יישפל, מי יעשר ומי ייעני".

יאיר שלג מציין שהלחן שכתב יאיר רוזנבלום מעניק לפיוט משקל מיוחד משתי סיבות:

1. קודם כל, זו יצירה שמהווה דוגמא מופלאה של התאמה בין מלים למנגינה. הלחן של רוזנבלום הצליח לחדור למהותן של המלים, לקצב התפתחותו של הפיוט, ולבטא את כל זה בתווים. הוא מתחיל בקול תרועה רמה, כראוי להכרזה על "תוקף קדושת היום", וממשיך "בקול דממה דקה"...
2. הסיבה השנייה קשורה להקשר כתיבת הלחן:

המתפלל... יודע שהיצירה נכתבה לזכרם של 11 בני קיבוץ בית השיטה שנהרגו במלחמת יום הכיפורים... המתפלל הזה לא יכול שלא להתמלא ברטט גם לנוכח החיבור האולטימטיבי שקרה ביצירה הזו בין יהדות לישראליות – בין טקסט עתיק המיוחס לאדם שמסר נפשו על קידוש השם בימי הביניים ליצירה שחוברה לזכרם של מי שמסרו נפשם על הגנת הארץ בדורנו; בין תפילה שהיא שיאה של קדושת הימים הנוראים למלחין המזוהה כל כך עם התרבות החילונית של ימינו.

אולם, מה שיאיר שלג לא ציין הוא שיש קשר בין הפיוט ומלחמת יום הכיפורים לא רק לישראליות אלא גם ליהודי התפוצות. המלחין והזמר הקנדי הידוע, לאונרד כהן, שהושפע מביקורו בארץ בזמן מלחמת יום הכיפורים והופעתיו בפני חיילים, כתב והלחין את השיר 'מי באש'. ניתן להגיד שזה פיוט מודרני שממשיך את המסורת של הפיוט העתיק, גם אם הוא נכתב במקור באנגלית.

מי באש? | לאורנד כהן

תרגום קובי מידן

מי באש?

מי במים?

מי לאור השמש?

מי בחשכת ליל?

מי בבית דין של מטה?

מי בישיבה של מעלה?

מי בפריחה החייכנית הזאת?

מי בדעיכה איטית מאד?
ומי, מי קורא בשמנו?

מי במעידה קלה?
מי בסמי שינה?
מי בשלטון הלב?
מי במכשיר קהה?
מי במפולת שלג?
מי באבקה נשפכת?
מי בשל בצע כסף?
מי ברעב בלי שובע?
ומי, מי קורא בשמנו?

מי בזמן טיפוס?
מי בתוך אוטובוס?
מי ברוב בדידות?
מי בראי ממול?
מי במצוות גבירתו?
מי על חרבו שלו?
מי ייקשר עד מוות?
מי ייכנע לכוח?
ומי, מי קורא בשמנו?

לסיכום, עיון במקורות הפיוט מגלה רלבנטיות לימינו בכלל ולתנועה הרפורמית בפרט. בתחילה, פיוטים נאמרו במקום תפילות ולא בנוסף להן. בספרו על המחזור - [The High Holy Days: A Commentary on the](#) [Prayerbook of Rosh Hashanah and Yom Kippur](#) (Herman Kieval), מציין שלאור אוסף הפיוטים הגדול במחזור ויטרי, מסתבר שעד המאה ה-12 היה לפייטן החופש לבחור את הפיוטים שהוא רצה שיהיו חלק מהתפילה. מסורת הפיוט מביעה הצורך לביטוי עצמי בתפילה. ההשלכות לימינו הן שהתפילה אינה צריכה להיות רק קבע אלא היא צריכה להתחדש ולהפתיע. פיוטים כגון "אדון עולם" או "ונתנה תוקף", שפעם היו אופציונליים, הפכו להיות חלק אינטגרלי של התפילה. לכן, ניתן למצוא בזה גושפנקא לניסיונות של התנועות הישראליות הליברליות העכשוויות לחבר תפילות ושירים חדשים, או להשתמש בשירים שנכתבו ע"י משוררים ישראליים מודרניים, במקום, או בנוסף, לתפילות המסורתיות. וזה מביא אותי להחלטה של וועדת התפילה להשתמש בסידור החדש "תפילת האדם" בקהילתנו, הכולל יצירות חדשות המשקפות הן את חווייתנו וגורלנו במדינת ישראל והן את המחשבה היהודית המודרנית. ניתן לומר שהסידור "תפילת האדם" ממשיך את מסורת הפיוט בימינו. ובאמת, הגיעה העת לחדש את תפילנו ואנו מבקשים שתצטרפו אלינו למשימה החשובה הזאת.

